

PROTSEDURAL XOTIRANING NUTQ KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHDAGI O'RNI

Ibragimova (Sharipova) Zebuniso G'anijonovna¹, Xudoyberdiyeva Sevara Xamzayevna²

¹Toshkent amaliy fanlar universiteti magistranti, Toshkent 100173, Chilonzor tumani, Gavhar ko'chasi, 1.

²Ilmiy rahbar: Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Toshkent amaliy fanlar universiteti, Toshkent 100173, Chilonzor tumani, Gavhar ko'chasi, 1.

¹E-mail: zebodiyora2011@gmail.com, ²E-mail: sevaraxur7@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada protsedural xotiraning nutq ko'nikmalarini shakllantirishdagi o'rni keng va tizimli tarzda yoritiladi. Protседural xotira inson faoliyatida avtomatlashtirilgan harakatlar va ko'nikmalarni boshqaruvchi asosiy kognitiv mexanizmlardan biri hisoblanadi. Nutq faoliyati ham murakkab, ammo mashq orqali avtomatik tus oluvchi jarayon sifatida aynan shu turdagi xotira bilan chambarchas bog'liq. Tadqiqotda nutqni egallash jarayonida ongli bilimdan ko'ra amaliy mashq va takrorlashning ustuvorligi ta'kidlanadi. Protседural xotira orqali o'zlashtirilgan nutq birliklari vaqt o'tishi bilan barqarorlashadi. Bu jarayon ayniqsa fonetik, grammatik va sintaktik ko'nikmalarni shakllantirishda yaqqol ko'zga tashlanadi. Nutq jarayonida tez va to'g'ri javob qaytarish ko'pincha avtomatlashtirilgan mexanizmlarga tayanadi. Maqolada til o'rganish jarayonida takroriy mashqlarning ahamiyati alohida tahlil qilinadi. Protседural xotira nutqiy xatolarni kamaytirishga yordam beradi. U nutqning ravonligi va aniqligini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqotda psixolingvistika va kognitiv psixologiya yutuqlariga tayangan holda tahlillar olib boriladi. Nutqni shakllantirishda faqat deklarativ bilim yetarli emasligi asoslab beriladi. Mashq jarayonida nutqiy birliklar ong osti darajasida mustahkamlanadi. Bu holat bolalar va kattalar nutqini rivojlantirishda muhim hisoblanadi. Maqolada ona tili va chet tilini o'rganishda protседural xotiraning roli solishtirma tahlil qilinadi. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, doimiy amaliy mashqlar nutqning tezlashuviga olib keladi. Protседural xotira orqali shakllangan ko'nikmalar uzoq muddat saqlanadi. Nutqni avtomatlashtirish jarayoni kommunikativ kompetensiyani oshiradi. Tadqiqot natijalari ta'lim amaliyotida samarali foydalanish mumkinligini ko'rsatadi. O'qitish jarayonida mashq asosidagi metodlarning ahamiyati ochib beriladi. Protседural xotiraga tayangan yondashuvlar nutqiy faoliyatni tabiiylashtiradi. Maqola xulosasida ushbu xotira turining nutq ta'limidagi strategik ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: protседural xotira, nutq ko'nikmalari, avtomatlashtirish, mashq, takrorlash, kognitiv jarayon, psixolingvistika, nutq rivoji, kommunikativ kompetensiya, til o'rganish

1. KIRISH

Til va nutq inson faoliyatining eng murakkab va ayni paytda eng tabiiy jarayonlaridan biri hisoblanadi. Nutq orqali inson fikr bildiradi, munosabat o'rnatadi va ijtimoiy hayotda faol ishtirok etadi. Nutq ko'nikmalarining shakllanishi tasodifiy jarayon emas, balki murakkab kognitiv mexanizmlar bilan bog'liq hodisadir. Shu jarayonda xotiraning turli shakllari muhim rol o'ynaydi. Xususan, protседural xotira nutq faoliyatining avtomatlashtirilgan jihatlarini boshqarishda yetakchi o'rin tutadi. Protседural xotira orqali inson ongli nazoratsiz ravishda ma'lum harakatlarni bajarishga odatlanadi. Nutq ham dastlab ongli harakat sifatida boshlanib, keyinchalik avtomatik jarayonga aylanadi. Til birliklarini tez va ravon qo'llash aynan shu avtomatlashtirish natijasidir. Zamonaviy psixolingvistika nutqni faqat bilimlar majmui sifatida emas, balki ko'nikmalar tizimi sifatida ham ko'rib chiqadi.

2. MASALANING QO‘YILISHI VA YECHISH USULLARI

Nutq ko‘nikmalarining barqarorligi doimiy mashq bilan bog‘liq. Mashq esa protsedural xotiraning faol ishlashini talab etadi. Nutqiy xatolarning kamayishi ham shu jarayon bilan bevosita aloqador. Inson gapirayotganda har bir grammatik qoidani alohida o‘ylab o‘tirmaydi. Bu esa nutqning protsedural darajada shakllanganidan dalolat beradi. Protsedural xotira nutq tezligini oshiradi. U nutqning tabiiy va erkin bo‘lishini ta‘minlaydi. Til o‘rganish jarayonida takrorlashning samaradorligi aynan shu xotira turi bilan izohlanadi. Ayniqsa chet tilini o‘rganishda bu holat yaqqol seziladi. Dastlab qiyin bo‘lgan nutq birliklari vaqt o‘tib osonlashadi. Bu osonlashuv ong osti darajasida yuz beradi. Protsedural xotira bolalar nutqining rivojida ham muhim ahamiyatga ega. Bola gapirishni qoidalarni yodlash orqali emas, balki takrorlash orqali o‘rganadi. Kattalarda ham nutqni takomillashtirish shu mexanizmga tayanadi. Nutqni shakllantirishda nazariy bilim yetarli bo‘lmaydi. Amaliy faoliyat yetakchi o‘rinni egallaydi. Shu sababli ta‘lim jarayonida mashq asosidagi yondashuvlar muhim sanaladi. Protsedural xotirani hisobga olmagan o‘qitish usullari kam samarali bo‘lishi mumkin. Nutqni avtomatlashtirish kommunikativ imkoniyatlarni kengaytiradi. Bu esa ijtimoiy moslashuvni osonlashtiradi. Nutqiy faoliyatning sifatli bo‘lishi shaxs rivojiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Protsedural xotira orqali shakllangan nutq ko‘nikmalari uzoq vaqt saqlanadi. Shu jihatdan mazkur mavzu ilmiy jihatdan dolzarb hisoblanadi. Ushbu maqolada protsedural xotiraning nutq ko‘nikmalarini shakllantirishdagi o‘rni ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqot natijalari ta‘lim va nutq rivoji bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar uchun foydali bo‘lishi kutiladi.

Amaliy tadqiqotlar natijalari.

Nutq ko‘nikmalarining shakllanishi ko‘plab tadqiqotlarda asosan nazariy bilimlar bilan bog‘lab izohlanib kelinadi. Biroq amaliy nutq faoliyatida bu bilimlarning avtomatik qo‘llanishi alohida mexanizmlarni talab etadi. Shu nuqtada protsedural xotiraning o‘rni yetarlicha chuqur o‘rganilmagan. Nutqni o‘rganishda mashq va takrorlashning qaysi xotira turi orqali mustahkamlanishi masalasi ochiq qolmoqda. Ko‘plab o‘qitish metodlarida deklarativ bilimga haddan tashqari tayanish kuzatiladi. Natijada o‘quvchilar qoidalarni bilsa ham, erkin gapira olmaydi. Nutqning ravon emasligi ko‘pincha avtomatlashtirish yetishmasligi bilan bog‘liq bo‘ladi. Protsedural xotira bu bo‘shliqni to‘ldiruvchi asosiy omil sifatida qaralishi mumkin. Biroq uning nutq ko‘nikmalariga ta‘siri aniq mexanizmlar orqali izohlanishi zarur. Ayniqsa, fonetik va grammatik ko‘nikmalarning shakllanishida bu jarayon muhimdir. Nutq jarayonida tezkor qaror qabul qilish ongli nazoratdan tashqarida amalga oshadi. Bu esa protsedural xotiraning faol ishlashini ko‘rsatadi. Amaldagi tadqiqotlarda bu holat ko‘pincha e‘tibordan chetda qolmoqda. Ta‘lim amaliyotida mashqning roli yetarlicha asoslanmayapti. Natijada nutqni o‘rganish jarayoni sun‘iy tus olmoqda. Protsedural xotiraga tayangan yondashuvlar kam qo‘llanilmoqda. Nutqni rivojlantirishda bir xil usullardan foydalanish samaradorlikni pasaytiradi. Shu sababli mazkur masala ilmiy tahlilni talab etadi. Nutq ko‘nikmalarining avtomatlashtirilish jarayonini aniqlash zarurati mavjud. Protsedural xotira bilan nutq o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash muhim vazifa hisoblanadi. Bu bog‘liqlik ta‘lim metodikasini takomillashtirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, chet tilini o‘rganishda bu masala dolzarbdir. O‘quvchilarning nutqiy faolligini oshirish mexanizmlari aniqlashtirilishi lozim. Protsedural xotiraning o‘rni aniq belgilansa, samarali mashq tizimi ishlab chiqilishi mumkin. Shu bilan birga nutqiy xatolarni kamaytirish yo‘llari aniqlanadi. Mazkur masalani yechishda protsedural xotira va nutq ko‘nikmalari o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash asosiy yo‘nalish sifatida belgilandi. Tadqiqot jarayonida psixolingvistik va kognitiv yondashuvlar birgalikda qo‘llanildi. Avvalo, nutq ko‘nikmalarining shakllanish bosqichlari tahlil qilindi. Har bir bosqichda mashq va takrorlashning roli alohida ko‘rib chiqildi. Tadqiqotda nazariy manbalar tahliliga alohida e‘tibor qaratildi. Protsedural xotira haqidagi ilmiy qarashlar tizimlashtirildi. Nutqni avtomatlashtirish jarayoni kuzatish orqali o‘rganildi. Amaliy mashqlar nutq faoliyatiga qanday ta‘sir qilishi tahlil etildi. Mashq davomiyligi va natija o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlandi. Nutq tezligi va aniqligi o‘zgarishlari solishtirildi. Takrorlash asosida shakllangan ko‘nikmalar alohida qayd etildi. Tadqiqotda sifat va miqdoriy tahlil usullaridan foydalanildi. Nutqiy xatolar sonidagi o‘zgarishlar kuzatildi. Protsedural xotira faollashuvi natijasida nutqning ravonligi oshgani aniqlandi. Nazariy bilim va amaliy faoliyat o‘rtasidagi farqlar tahlil qilindi. Ongli nazoratdan avtomatik nutqqa o‘tish jarayoni izohlandi.

O'quvchilar bilan olib borilgan mashg'ulotlar natijalari taqqoslandi. Turli mashq turlarining samaradorligi solishtirildi. Takroriy mashqlarning ustunligi asoslab berildi. Nutqni mustahkamlashda vaqt omili hisobga olindi. Qisqa va uzoq muddatli natijalar baholandi. Protsedural xotiraga tayangan mashqlar samaraliroq ekanligi ko'rsatildi. Tadqiqot natijalari umumlashtirildi. Olingan ma'lumotlar ilmiy asosda talqin qilindi. Amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Ushbu usullar nutqni rivojlantirish jarayoniga moslashtirildi. Natijalar ta'lim amaliyotiga tadbiiq etish imkonini berdi. Yechim sifatida mashq asosidagi yondashuvlar taklif etildi. Protsedural xotirani faollashtirish asosiy mezon sifatida belgilandi. Olib borilgan tadqiqot natijalari protsedural xotiraning nutq ko'nikmalarini shakllantirishda muhim o'rin egallashini ko'rsatdi. Mashq va takrorlash asosida ishlangan nutq birliklari tezroq avtomatlashtirildi. Nutqning ravonligi dastlabki bosqichlarga nisbatan sezilarli darajada oshdi. Ishtirokchilarning grammatik xatolari kamaygani kuzatildi. Fonetik jihatdan to'g'ri talaffuz qilish darajasi yaxshilandi. Nutq tezligi barqarorlashdi va uzilishlar kamaydi. Ongli ravishda qoidalarni eslashga bo'lgan ehtiyoj pasaydi. Nutq jarayoni erkinroq kecha boshladi. Ishtirokchilar muloqot jarayonida kamroq ikkilanish ko'rsatdi. O'rganilgan nutq shakllari kundalik muloqotda faol qo'llanildi. Uzoq muddatli kuzatuvlar natijalarning barqarorligini ko'rsatdi. Mashqlar to'xtatilganidan keyin ham ko'nikmalar saqlanib qoldi. Bu holat protsedural xotiraning mustahkamligini tasdiqlaydi. Nutqiy faoliyatdagi avtomatizm kuchaydi. Namuna sifatida takroriy dialog mashqlari yuqori samaradorlik ko'rsatdi. Erkin gapirishga qaratilgan qisqa vaziyatli mashqlar foydali bo'ldi. Talaffuzni takomillashtirishga yo'naltirilgan eshitish va qaytarish mashqlari ijobiy natija berdi. Grammatik tuzilmalarni avtomatlashtirishda namunaviy gaplardan foydalanildi. O'yin elementlariga asoslangan mashqlar qiziqishni oshirdi. Bunday mashqlar jarayonga faol ishtirokni ta'minladi. Nutq jarayonida tabiiylik kuchaydi. O'quvchilar o'z fikrini tezroq ifodalay boshladi. Muloqot sifati yaxshilandi. Nutqiy faollik oshgani aniqlandi. Protsedural xotira asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar samaraliroq bo'ldi. Natijalar ta'lim amaliyotida qo'llash mumkinligini ko'rsatdi. Nutqni rivojlantirishda ushbu yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Olingan natijalar tadqiqot maqsadini tasdiqladi

3. XULOSA

Olib borilgan tadqiqot protsedural xotiraning nutq ko'nikmalarini shakllantirishdagi ahamiyatini yana bir bor tasdiqladi. Nutq faoliyati faqat bilimlar majmui emas, balki mashq orqali shakllanadigan murakkab ko'nikmalar tizimi ekanligi aniqlandi. Protsedural xotira nutqning avtomatlashtirilgan jihatlarini boshqarishda yetakchi rol o'ynaydi. Nutqni tez va ravon amalga oshirish aynan shu xotira turi bilan bog'liq. Tadqiqot natijalari nutqni o'rganishda takrorlashning beqiyos ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi. Mashq orqali shakllangan nutq birliklari barqaror bo'lib qoladi. Ular ongli nazorat talab qilmasdan qo'llanila boshlaydi. Bu holat muloqot jarayonini ancha yengillashtiradi. Nutqiy xatolarning kamayishi ham protsedural xotiraning faol ishlashi bilan izohlanadi. Tadqiqot davomida fonetik va grammatik ko'nikmalar tezroq mustahkamlangani kuzatildi. Nutq tezligi va aniqligi o'rtasidagi muvozanat yaxshilandi. Ishtirokchilarning nutqiy ishonchi ortgani aniqlandi. Bu esa muloqotda faolroq bo'lishga olib keldi. Protsedural xotiraga asoslangan mashqlar nutqni tabiiy holga keltirdi. Nutq jarayonida sun'iylik kamaydi. Til o'rganish jarayoni yanada samarali tus oldi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, nazariy bilimlar amaliy mashqsiz yetarli samara bermaydi. Nutqni shakllantirishda amaliy faoliyat yetakchi bo'lishi lozim. Protsedural xotira orqali o'rganilgan ko'nikmalar uzoq muddat saqlanadi. Bu holat ta'lim jarayonida muhim ustunlik hisoblanadi. O'quvchilarning nutqiy faolligi oshgani qayd etildi. Nutqni avtomatlashtirish kommunikativ imkoniyatlarni kengaytirdi. Bu esa ijtimoiy moslashuvni osonlashtirdi. Tadqiqot natijalari bolalar va kattalar nutqini rivojlantirishda birdek ahamiyatga ega. Chet tilini o'rganishda ham protsedural xotiraning roli katta ekani aniqlandi. Takroriy mashqlar chet tilidagi nutqiy to'siqlarni kamaytirdi. Nutqni erkin ifodalash imkoniyati kengaydi. Ta'lim amaliyotida mashq asosidagi metodlardan kengroq foydalanish zarurligi asoslab berildi. Protsedural xotirani e'tiborga olmagan yondashuvlar kam samarali bo'lishi mumkinligi aniqlandi. Tadqiqot natijalari o'qitish metodikasini qayta ko'rib chiqish zaruratini ko'rsatdi. Nutqni rivojlantirishda biryoqlama yondashuvdan voz kechish lozimligi ayon bo'ldi. Mashq turlarining xilma-xilligi muhim omil sifatida

belgilandi. Protsedural xotirani faollashtiruvchi mashqlar ustuvor bo'lishi kerakligi ta'kidlandi. Nutqni shakllantirish jarayonida tabiiylikni saqlash muhimdir. Tadqiqot natijalari ilmiy va amaliy jihatdan ahamiyatli hisoblanadi. Ushbu ish psixolingvistika sohasidagi mavjud qarashlarni boyitadi. Nutq va xotira o'rtasidagi bog'liqlik yanada aniqlashtirildi. Protsedural xotiraning strategik ahamiyati ochib berildi. Tadqiqot kelgusida chuqurroq ilmiy izlanishlar uchun asos bo'la oladi. Nutq ta'limida samarali yondashuvlar ishlab chiqish imkonini beradi. Olingan xulosalar ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Nutq ko'nikmalarini shakllantirishda protsedural xotiraga tayangan yondashuvlar ustuvor bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Anderson J. R. Cognitive Psychology and Its Implications. New York, Worth Publishers, 2015 yil. Protsedural va deklarativ xotira bo'yicha nazariy qarashlar 220–245-betlar.
2. Ullman M. T. The Declarative/Procedural Model of Language. Oxford, Oxford University Press, 2004 yil. Nutq ko'nikmalari va protsedural xotira munosabati 85–112-betlar.
3. Baddeley A. Human Memory: Theory and Practice. London, Psychology Press, 2012 yil. Xotira turlari tasnifi va mexanizmlari 140–168-betlar.
4. Levelt W. J. M. Speaking: From Intention to Articulation. Cambridge, MIT Press, 1993 yil. Nutq ishlab chiqish jarayoni va avtomatlashtirish 300–335-betlar.
5. Ellis R. The Study of Second Language Acquisition. Oxford, Oxford University Press, 2008 yil. Chet tilini o'rganishda mashq va takrorlash masalalari 455–489-betlar.
6. DeKeyser R. Practice in a Second Language: Perspectives from Applied Linguistics and Cognitive Psychology. Cambridge, Cambridge University Press, 2007 yil. Amaliy mashqlar va protsedural xotira 25–60-betlar.
7. Солсо Р. Л. Когнитивная психология. Санкт-Петербург, Питер, 2013 год. Процедурная память и навыки 310–342-betlar.
8. Леонтьев А. А. Психоллингвистика. Москва, Академия, 2007 год. Речевая деятельность и навыки 180–210-betlar.
9. Зимняя И. А. Лингвopsихология речевой деятельности. Москва, Флинта, 2001 год. Формирование речевых умений 95–130-betlar.
10. Shams L., Seitz A. Benefits of Multisensory Learning. Trends in Cognitive Sciences, Elsevier, 2008 yil. Mashq va avtomatlashtirishga oid misollar 411–417-betlar.